

HÁROM „SZOCIOLÓGIAI ÖNÉLETRAJZ”

Az egyik „legemberközpontúbb” tudomány, a szociológia UNESCO-égisz alatt megjelenő folyóirata, a *Korunk* oldalain az utóbbi esztendőekben nemritkán idézett, ismertetett, sőt egész cikkek átvételére lehetőséget biztosító *Revue internationale des sciences sociales* megjelenésének negyedszázados évfordulóját új szerkesztéstechnikával ünneplő kettős száma (Vol. XXV. 1–2.) — amelyből közlésünket meritjük — a szokottnál olvasmányosabb írásokat közölve, kitűnően megvalósított ötlettel lepte meg a nehezebben emészthető szövegeket is megadással fogyasztó olvasót: önéletrajzi írásokat kért (és kapott!) a szakma nemzetközileg elismert jeleseitől, abban a — bevált! — reményben, hogy személyesebb hangulatú tudománytörténetiség kerekedik ki a szakosodott ágazatok művelőinek párhuzamos vallomásaiból, és egyben ismét bebizonyosodik valami, ami már rég nem hitok: az egyéni adottságok, sors, élettapasztalat a társadalomtudományi érdeklődés kialakulásában és az irányvételben igazán jelentős szerepet játszanak.

A szerkesztői fogás persze az olvasmányosság biztosításánál, a tudománytörténetiség életrajzi eszközökkel való érvényesítésénél messzibb célzott: a szociológia néhány, újabban még inkább kidomborodó *condition*-jának érzékeltetésére. Sok vonatkozásban fel-felmerül a szociológusok növekvő számbeliségének problémája; minduntalan kísért a szociológia és az irodalom viszonyának nem egy tisztázatlan kérdése; a memoár-irodalom tudományos használhatósága korlátlan.

Régebben kevesebb szociológus volt (kevesebb társadalmi probléma lett volna?). Az a kevés ismerhette egymást, ha nem is személyesen, hát legalább hírből. Manapság több a nemzetközi kongresszus, s a kongresszusoknak nemcsak termékeik, hanem — szerencsére — folyosóik is vannak, ahol a kötetlen nagy „dumapartikra” sor kerülhet, de oly sűrűk a hadak, hogy a hétköznapibb, ám cseppet sem jelentéktelen munkát végzők már nem nagyon tudhatnak egymásról. Nincs a világon olyan folyóirat, amely mindegyikük tudományos jellegű biográfiájának helyét adhatna, de a „típus”, a kiemelkedő önéletrajzok előnye közé sorolható, hogy nemcsak a nagyközönség tudatába lopják be egy-egy szakdiszciplína gondolatvilágát, hanem lehetőséget adnak a „mezei hadak” magasabb szintű, áhított bizonyosságtudatának könnyebb kialakulására is. A személy—közösség, egyedi—társadalmi bonyolult kapcsolásrendszereiben a szociológusnak megadatott valamiféle többlet, amelyet (más alkalommal) ugyancsak az UNESCO-folyóiratban egy svéd szerzőpár így érzékeltetett: „A társadalomtudományok művelőinek legalább egy előnyük van más tudományos dolgozókhöz képest: lehetőségük adódik személyes problémáikat tudományuk előbbrevitelében, tudományos kutatásaikat személyes problémáik megoldásában hasznosítani.” Megemlítjük még egy nem mellékes tanulságát e biográfiai bemutatkozásoknak: belőlük a vak is láthatja, hogy nagy eredmények nagy ütközésekben születnek.

Irodalom és szociológia... A nagy kettős minden egymást vonzása és egymást taszítása is ott lappang az önéletrajzokban, nem is hiányozhat belőlük, műfaji okok miatt sem. A biográfia vallomás, a vallomás irodalom, s ez esetekben fájdalmas, legalábbis rezignált, mert a szociológus — még akkor is, ha egy vonatkozásban, nevezetesen a tudatosabb, a kifejezetten vállalt változtatni akarásban — a szépirodalom művelőjénél „élenjáróbbnak” tudja magát, a Pegazuson ülők mellett mintha mindig csak kengyelfutóként loholhatna, akármilyen díszes a ruhája. René König írja: „... a szociológia nem mindig a megismerés előfu-

tára, legtöbbször tulajdonképpen annak a rendszerezésére törekszik, amit az irodalom már előtte feltárt." Minthogy a szociológusnak is a nyelv a kifejezőeszköz, nem is olyan áldilemma az a dilemma, amely ez esetben a következő két lehetőség kifejeződése: az író elvetélt szociológus; a szociológus elvetélt író... E „savanyú a szőlő” helyzetben eléggé sovány vigasz a társadalomalakítás tudatosabb vállalásának deklarálása. Az írók népszerűbbek. Persze a népszerűség is történelmi kategória, s az írók — akikről aztán okkal mondhatni, hogy éppen saját hazájukban próféták — egyenlőben osztoznak a szociológusokkal a népszerűségben, míhelyt a szociológus is *nép-szerű*, míhelyt a *nép-szerűség* általában, s nemcsak akadálytalanul, hanem távlatosan is realizálódhat.

A memoár-irodalom indokolt forszírozásának korszakában nem szükséges magyaráznunk a bizonyítványunkat. A következő három „szociológiai önéletrajz” előtt elég még arra utalnunk, hogy a korszerű tudomány genezisének „belülről való” történeti értelmezéséhez (nem véletlenül) a pszichológusok járultak hozzá elsőként személyes hányattatásaik őszinte előszámlálásával; követik őket a szociológusok, akik ugyancsak gyakran mennek pokolra.

OTTO KLINEBERG

Mondanom sem kell, milyen hízelgő a felkérés: vázoljam fel „önéletrajzilag intellektuális arcalemet”. A felszólításból arra merek következtetni, hogy legalábbis egyvalaki (nevezetesen a főszerkesztő) úgy véli: életem elbeszélését érdemes mások tudomására hozni. Igaz, az az érzésem, valóban elég tartalmas és érdekes volt életem, de azért még egyáltalán nem biztos, hogy föltétlenül mások figyelmére is számíthat. Mégis: intellektuális érdeklődésem két legfontosabb jellemzője szerencsésen egybevág az önéletrajz megírására felszólító folyóirat tárgykörével, feltételezhetem tehát, hogy nem egy olvasójának érdek-

lődésével is. Az első: a fontos problémák, mondhatni, sohasem értelmezhető kielégítő módon, ha csupán egyetlen diszciplína szemszögéből próbáljuk megközelíteni őket, nagyon lényeges tehát az interdiszciplináris módszerhez való folyamodás. A második: a rendszert a nemzeti azonosság érzetével társult etnocentrizmusnak plurikulturális nemzetközi perspektívává kell tágulnia. Lényegében ennek a két gondolatnak a kifejtésére törekszem a továbbiakban is.

Még egy röpké pillanatra visszatérve szakomra, hangsúlyozni szeretném, hogy a pszichológusokat már jó ideje foglalkoztatja, miként tükröződik tudományuk alakulása azok életében, akik részesei fejlődésének. Carl Murchison szerkesztésében a Clark University Pressnél 1930-ban jelent meg az *A History of Psychology in Autobiography* (A pszichológia története — önéletrajzokban) első kötete. [...] A pszichológusok bizonyoságot tettek az ilyenszerű közelítés lehetősége mellett, s nem volna érdektelen, ha példájukat más tudományokban is követnék.

Az első hatások

Kanadában, Québecben születtem 1899. november 2-án. Szüleim gyermekkoromban vándoroltak ki Európából Kanadába. Otthon angolul beszéltünk, de környezetünk majdnem teljes egészében frankofón volt Québecben, meg Montréalban is, ahol öt éves koromban megtelepedtünk. Mindig szerencsémnek tudtam, hogy kétnyelvű környezetben nevelkedhettem, s főként azt, hogy volt eszem gyümölcsözteni is ezt az adott-

ságot. Nagyon fiatalon részt vettem az *Alliance française* előadásorozatainak és filmvetítéseinek, s láthattam egy — az összes klasszikusokat, a *Phaedrát*, az *Emberglyűlőt*, a *Cyranót* stb. bemutató — állandó jellegű színtársulat előadásait. Szüntelenül csodálom a kanadaiaknak azt a lehetőségét, hogy két nyelvet tanulhatnak meg, és megbarátkozhatnak mind a két kultúrával. Jóval később, 1965-ben, a québeci Laval Egyetemen „a plurikulturális társadalmakról” tartott előadásomban kifejtettem: a „Vive le Québec libre!” (Éljen a szabad Québec!) jelszavának hangoztatása helyett jobb lenne, ha egész Kanada kétnyelvűvé válna, s hidat alkotna a két nagy civilizáció és a világ két valóban nemzetközeli nyelve között. Az előadást követő napon az egyik diáklap ezzel a címmel közölte fejtegetéseim tartalmi kivonatát: „Híd a Klineberg-folyón.” Majdnem azt mondhatnám, hogy hitem a hidak fontosságában életem állandó tartozéka.

Amikor még a McGill Egyetemen dolgoztam, kivettem részem annak az egyesületnek a megalakításából, amely a McGill Egyetem angol nyelvű és a montreáli egyetem frankofón hallgatóit tömörítette. Hétről hétre összejöttünk: egyik héten a McGill Egyetemen angolul, a másikon a montreáli egyetem franciául tárgyaltunk. Egy szép napon bemutattak a montreáli egyetem jogi kara dékánjának, Montpetit-nek. Az én nevem (fonetikusan) németül ugyancsak „kis hegyet” jelent, s mindketten arra gondoltunk, hogy ez az egyesítés valamiképpen ama híres-nevezetes „híd” jelképe...

Hasonlóképpen elég korán érdeklődni kezdtem a tudományok egymás közti kapcsolatairól is. A McGill Egyetemen filozófiát és pszichológiát hallgattam, majd ezekből a tárgyakból tettem záróvizsgát a Harvardon. Aztán orvostudományt tanultam a McGillen, mert pszichiáter szerettem volna lenni. Mégis, már jóval orvoskari tanulmányaim befejezése előtt a tanítás, nem pedig a pszichiátriai gyakorlat mellett döntöttem. Orvosi doktorátusom megszerzése után késedelem nélkül átmentem tehát a Columbia Egyetemre, hogy elnyerhessem a pszichológiai doktorátust, amelyet két esztendővel később, 1927-ben meg is kaptam. Időközben ugyanolyan melegen érdeklődtem az etnográfia, mint a pszichológia iránt, ugyanis meggyőződésemmé vált, hogy lehetetlen alaposan tanulmányozni az emberi magatartást, ha nem ismerkedünk meg a mienktől

különböző kultúrákkal és társadalmakkal. Arra is rájöttem, hogy a szociológusok nagyon jelentős mértékben hozzájárulhatnak a pszichológiai kérdések jobb megértéséhez. Amikor első terjedelmesebb könyvemet írtam (*Race differences* — Faji különbségek, 1935), kivételes fontosságúvá vált számomra a különféle tudományokat összefűző kapcsolatok felismerése. Felmértem, hogy a fajokról nem elegendő csupán annyit tudni, amennyire a pszichológia megtekinthető, hanem ismerni kell az antropológiát, a szociológiát, az orvostudományt, a fiziológiát és a biológiát idevonatkozó eredményeit is, és el is követtem minden tőlem telhetőt tudásom gyarapítására [...] A néhai Roland Hargreaves, aki az Egészségügyi Világszervezetnél dolgozott, szokta mondogatni: sajnos, a jóisten a problémákat nem úgy határolta el egymástól, mint az egyetemi karok és más felsőoktatási intézmények.

Érdeklődésem a faji problémák iránt

Első kutatásaim és kezdeti (közölt) írásaim a fajok állítólagos vele születtől különbözőségeinek kérdésével foglalkoztak. Egész életemben ez, valamint a rasszizmus szélesebb problémaköre (sztereotípiák, előítéletek és diszkrimináció) kötötte le érdeklődésemet. Sokszor kérdeztek tőlem: minek tulajdonítható ez. S főként arra voltak kíváncsiak, hogy vajon zsidó származásommal magyarázom-e ezt a beállítottságot. Sohasem túlságosan könnyű pontosan körülírni az indokokat. Mégis hajlamos vagyok azt hinni, hogy a fő ok egyrészt Franz Boasszal Kolumbiában történt találkozásom, hiszen valójában neki köszönhetem, hogy felismertem: a csoportok magatartásbeli különbözőségeiben a kulturális tényezők fontosabb szerepet játszanak, mint a genetikaiak; másrészt — a véletlen.

Orvosi tanulmányaim idején az volt a szándékom, hogy a körlelektan kérdéseinek oktatására és kutatására szakosodjam. Aztán egyik, antropológiát hallgató barátom meghívott, hogy kísérem el őt és kollégáit egy Washington államban levő indián közösségben végzendő felmérésre. Velük tartottam, s egy gyermekcsoporton végeztem nem verbális intelligenciavizsgálat-sorozattal tértem vissza. Az eredmények — legalábbis számomra — teljességgel váratlanok és rendkívül érdekesek voltak. Az indián gyermekek sokkal lassabban végezték el a kiszabott feladatokat, mint a fehérek,

de — talán éppen ezért — sokkal kevesebbet hibáztak. Láthatóan teljesen különböző volt számukra a probléma megoldására kifizűzött időtartam, s pusztába kiáltott szó volt biztatásom, hogy „a lehető leggyorsabban végezzenek”. Nemsokára azonos tesztet alkalmaztam „fehér” környezetben élő indián gyermekek esetében, s megállapítottam, hogy ezek aztán már sokkal gyorsabban dolgoztak. Teljes mértékben igazolódtak Boas elméletei arról, hogy a különböző csoportokban végzett intelligenciavizsgálatok eredményeit a kultúra és az ismeretek különbözőségei határozzák meg.

Vizsgálataimat ezután kiterjesztettem különféle európai csoportokra, valamint amerikai népekre. Arra a következtetésre jutottam, hogy a pszichológusok többsége túlságosan mereven értelmezte a lélektani tesztek eredményeit, ugyanis egyetlen tudományos bizonyíték alapján sem állítható, hogy bizonyos „faji” csoportok másoknál genetikailag alacsonyabb rendűek. Ez a meggyőződésem sohasem módosult.

Kiváltképpen tanulságosak voltak azok a kutatásaim, amelyeket — a National Research Council anyagi támogatásával — 1927-től 1929-ig különböző csoportokon Franciaországban, Olaszországban és Németországban végeztem. Néhány évvel előbb, 1924-ben Carl C. Brigham, a princetoni egyetem tanára — azokra a nem verbális intelligenciatesztekre építve, amelyeket az első világháború idején próbáltak ki amerikai katonákon — megírta *A Study of American Intelligence* (Tanulmány az amerikaiak intelligenciájáról) című könyvét. Következtetései szerint nemcsak arról van szó, hogy a fehérek genetikailag magasabb rendűek a feketéknél, hanem a fehérek közül is magasabb rendűek az alpesieknél és Földközi-tenger környékiéknél azok, akik az „északi” fajhoz tartoznak. Ezt a következtetést (főként az antropológusok) annak idején szigorúan bírálták, mégpedig azért az eljárásért, amelynek alapján Brigham — az alanyok fizikai jellemzőinek közvetlen ismerete nélkül — a vizsgált katonáknak nemzeti eredetük alapján tulajdonított északi, alpesi vagy földközi-tengeri jellemzőket. Kutatásaim során ezt a módszertani hibát igyekeztem korrigálni: csak olyan alanyokat (gyermekeket) teszteltem, akiknél felismerhetők voltak az északi, az alpesi, illetve a földközi-tengeri típusokra jellemző vonások. S az ily módon megválogatott csoportok esetében semmiféle említésre méltó különbséget nem állapítottam meg. [...]

A teljességükben tekintett csoportok közötti genetikai különbségek kérdése lényegében érdektelen, minthogy közöttük átfedések vannak. Véleményem szerint a nemzetközi kapcsolatok terén még egy rengeteg vitát kiváltó álproblémáról írtak túl sokat: arról, hogy az agresszivitás veleszületett, ösztönös vagy éppen ellenkezőleg, tapasztalással szerzett, eltanult. Az emberek és az állatok magatartásának kontinuitását hangsúlyozó Konrad Lorenz, Robert Ardrey, Desmond Morris és mások elméleteit nemritkán úgy értelmezték, hogy az emberek — más állatfajokkal egyező módon — agresszív érzelmeiket kinyilvánítani kényszerülnek, következésképpen elkerülhetetlen a különböző embercsoportok háborúja. Pedig két okból is hamis a kérdésilyenszerű felvetése. Először: mindig veszélyes az emberi magatartást az állatokéval közös nevezőre hozni, minthogy döntő a kultúra, a hagyományok és a tapasztalat befolyása. Másodsorban (és ez talán még fontosabb): még ha az agresszivitás ösztönös is, oly sokféleképpen nyilvánulhat meg (sportban, társadalmi és gazdasági versengésekben, tudományos megvalósításokban, a nyelvezetben), hogy nem tekinthető elkerülhetetlennek egyetlen megnyilvánulási formája, tehát a háború sem. A filozófia nyelvén szólva: ha az agresszivitás a véres konfliktusok szükséges feltétele, akkor sem tekinthető e konfliktusok elégsége okának. Az agresszivitás e vonatkozásainak megvilágítására törekedtem többek között a *The Human Dimension in International Relations* (Az emberi dimenzió a nemzetközi kapcsolatokban) című könyvemben is. [...]

Személyes jellegű zárókövetkeztetés

Másokra bízom művem értékelésének gondját. Én csak annyit mondhatok, hogy cselekvő és boldog életet éltem, hogy munkám mindig érdekelt, életem mindig kellemesen alakult mind szakmai, mind személyi vonatkozásban. Munkásságomat hivatalos elismerés honorálta, több nemzeti és nemzetközi intézmény magas tisztségeinek betöltésére kértek fel, nyolc ország pszichológiai társaságának tiszteletbeli tagjává választottak és négy egyetem doctor honoris causája vagyok. Magánéletemről szólva elmondhatom, hogy népes és összetartó családban nőttem fel. Szüleim nem voltak túlontúl iskolázottak, de mélyesen tisztelték a tanulást, s nagy türelemről tettek tanúságot abban a hosszúra nyúlt életszaka-

szomban, amelyben el kellett döntenem, milyen pályát válasszak. Feleségem négy évtizede áll mellettem, segít munkámban, támogat tanácsaival is, és a sikerben, amelyet könyveimnek köszönhetek, ő is részes, hiszen hozzáértéssel javította kézirataimat, és legfőképpen megteremtette azt a légkört, amelyben oly sok jóban volt részünk. Még szólnom

kell arról, hogy mindketten továbbra is nagyon szeretünk együtt utazgatni, kedvünket leljük az idegen nyelvekben, amelyek ismerete oly hasznossá tette barangolásainkat; feleségemnek kiváló nyelvérzéke van. Nincs szó annak kifejezésére, mi mindent köszönhetek neki. Három gyermekünk és hat unokánk teszi még tökéletesebbé boldogságunkat. [...]

RENÉ KÖNIG

Német apa és francia anya fiaként születésemről „határhelyzetben” élek, ami nyilván rányomta bélyegét egész intellektuális fejlődésemetre. Bizony döntő jelentőségű élmény egy jövődöbéli szociológus számára, aki — bivalens neveletésének köszönhetően — már zseni gyermekkorában rádöbbenhet, hogy még az olyan viszonylag homogén kulturális közegben is, mint amilyen az európai, az élet elemi kérdéseire többféle válasz adható. És egyik sem jobb vagy rosszabb a másiknál.

Persze, a gyermeknek nincs módjában elfilozofálni ezeken a kérdéseken, de megtanul alkalmazkodni a különböző kulturális kontextusokhoz, és minden egyes kulturális helyzet logikájához szigorúan alkalmazkodva cselekedni. Természetesen így van ez mindenekelőtt a nyelvvel, például abban az értelemben, hogy a kétnyelvű környezetben felcseperedő gyermek mindig azon a nyelven válaszol, amelyen szólnak hoz-

zá. Ez egyben azt is jelenti, hogy módosul tudatalatti struktúrája: így például még mostanság is franciául álmodom, ha éppen túlnyomóan frankofón környezetben tartózkodom, és németül német nyelvű környezetben. Az első világháború előtt családi nevelésemben majdnem egyenlő arányokban osztozott Párizs és Magdeburg (ahol német nagyapám lakott), s ennek tulajdoníthatóan egyenlő mértékben itatott át mindkét nevelési rendszer. Nagyon hamar ellillant a két nyelv keverésének hajlama, s én elkezdtem két, egymástól tökéletesen különböző nyelvi síkon élni; a két sík bennem valamiképpen fedte, de semmiképpen sem metszette egymást.

Csak el kell indulni, aztán már nem nehéz folytatni a megkezdett utat. Ha az embernek alkalma adódik felmérni a „határ” fogalmának viszonylagos értékét, hamarosan eljut annak felismeréséig, hogy a szó szoros értelmében vett határok valójában nem is nagyon léteznek, hanem csupán többféle kulturális forma van, s mindegyiknek megvan a maga logikája, sajátos emberi értéke. 1910-ben, amikor édesapám hosszabb ideig Olaszországban tartózkodott, hogy nagyapám cukorgyárának építési munkálatait irányítsa, majdnem nehézség nélkül elsajátítottam az olasz nyelvet, aztán (úgy 1912 körül) a spanyolt, s mindkét esetben más értékrendű, új magatartásformákban megnyilvánuló nemzeti jelleg tárulkozott ki előttem. Így történt aztán, hogy még mielőtt tudhattam volna a társadalmi magatartásformák elméletének a létezéséről, már voltak bizonyos ismereteim az emberi magatartásformákról és rendkívüli változatosságukról. Számomra köznapis valósággá vált a kulturális és antropológiai relativizmus, mint hal a vízben, éltem benne, aztán alapjaiban ingatott meg mindent az első világháború ki-robbanása 1914-ben.

A háború éveiben, pontosabban: 1914-től 1922-ig Németországban, Halléban éltem, mégpedig igen különös körülmé-

nyek között, ami szintén nagy hatással volt fejlődéseimre. Edesapám vegyész-mérnök testvére ugyancsak francia nőt vett feleségül, olyan francia leányt, aki a cári Oroszországban nőtt fel. Akkoriban még sem edesanyám, sem nagynénem nem tudott németül. A két család nagyon közel lakott egymáshoz, már csak azért is, hogy egymás segítségére siethessenek, ha nehézségek adódnak a háborús esztendőkből. Szóval a háború teljében Németországban kizárólagosan frankofon környezetben éltem; az egyébként bizonyos ideig káros hatással volt német nyelvtudásomra, amit félreérthetetlenül tanúsítanak iskolai értesítőim.

Ebben a környezetben szembekerültem két olyan jelenséggel is, amely a későbbiek során komoly problémát jelentett számomra. Mint már említettem, nagynéném Oroszországban nevelkedett. Minden osztályt ott végzett, az orosz nyelvet tökéletesen ismerte. Ezért aztán sok orosz diák, akit a háború Németországban ért, hamarosan az ő lakásán adott egymásnak találkozót. Az akkori idők pángermán politikája arra törekedett, hogy ezeket az ifjakat a német ügy szolgálatába állítsa: a német közigazgatás előőrseiként akarták később Keletre küldeni őket. Hagyták őket továbbtanulni, még ösztöndíjat is kaptak, vagy elhelyezkedési lehetőséget biztosítottak számukra, s felügyeltek arra korlátozódott, hogy rendszeresen jelentkezniük kellett a rendőrségen. Senkinek sem jutott eszébe, hogy minden éppen fordítva sikerülhet. Nagynénémnél hallottam először köznapi dolgokról oroszul beszélni, és az ő szájukból hallottam első ízben a „forradalom” szót. S még valamiről értesültem: arról, hogy Oroszországban és másutt van még egy emberfajta, amelyet zsidóknak neveznek. Már tízéves koromban tudtam, mi az antiszemitizmus, s a társadalmi előítéletek kérdése gondolataimban azonnal a kulturális relativizmusról szerzett tapasztalataimmal párosult. Rájöttem arra is, hogy ez esetben az etnikumközi agresszivitás egy eleme is megbúvik, néha robbanásig felerősödik, s rögtön felmerült bennem a kérdés: vajon szabad-e mindezt passzívan tudomásul venni. Nem értem be azzal, hogy haraggal ugyan, de csupán érzékeljem az előítéleteket; hamarosan heves vágyat éreztem a harcra ellenük. A cári Oroszországból jött zsidó diákokkal való érintkezésem során megtanultam, mi a ki-sebbség, a saját bőrömmön is érezhettem később, 1936-ban, amikor kivándoroltam.

Közvetlenül a háború befejezése előtt nagybátyám átkerült a Poznań melletti Gnieznóba, amely még a német birodalomhoz tartozott; a háború idején ott töltöttem néhány szünidőt, amikor egy alkalommal Poznań egyik hoteljében szálltam meg, meglepetten tapasztaltam, hogy a népesség lengyelül, a felső társadalmi osztályok németül beszélnek. Ez volt az első eset, amikor szembe találtam magam egy etnikum „ráhelyezkedésével” a másikra, ezt tehát realitásként érzékelhettem már jóval Richard Thurnwald berlini egyetemi előadásainak hallgatása előtt. Felfedeztem egy új nyelvet is, a lengyelt, amelyet később, a háború után Stanislaw Przybyszewski expresszionista költő hatása alatt tanulmányozni is kezdtem. 1916-ban a német birodalomban figyelhettem meg a lengyel ellenállást, s 1920-ban, egy másik szünidőben már megismerkedhettem az új lengyel köztársasággal, nagybátyám ugyanis továbbra is a gnieznói cukorgyár igazgatója maradt; nagyapámat régi barátság fűzte e város egyik igen befolyásos lengyel családjához. Ez az élettapasztalat másoknál bizonyára sokkal mélyebb hatással volt rám, mert ráébredhettem, hogy semmi sem örök, s még a szilárdak is az alapok, az építmény összeomolhat a ránehezedő erők nyomása alatt. Bizonyítékul szolgált erre a lengyel köztársaság újjászületése, valamint az Osztrák—Magyar Monarchia számos utóállandama. Akkoriban különösképpen otthonossá váltam Lengyelországban, lengyel barátainak köszönhetően ismertem meg a szláv irodalmat és filozófiát. 1922-ben edesapám könyvtárában felfedeztem Thomas Masaryk műveit, s bennük egy minduntalan visszatérő német nevet, a Karl Marxét, akiről az iskolában soha nem hallottam. 1924-ben találkoztam Varsóban a nagy lengyel epikus költővel, a Nobel-díjas Reymonttal.

Csak jóval később ismertem fel, hogy a szociológia nem mindig a megismerés előfutára, legtöbbször tulajdonképpen annak a rendszerezésére törekszik, amit az irodalom már előtte feltárt. Az Egyesült Államok művészetében nem egy előhírnökét ismerhetjük fel mindenfajta, a közösségre vonatkozó kutatásnak: a társadalmi determinizmus gondolatával kapcsolatban Theodore Dreiser *Amerikai tragédiáját* idézhetjük, a sztereotipizált magatartás elemzésére utalva Sinclair Lewis számtalan regényére emlékeztetünk, kezdve a *Babbitt-tól* a *Fő-utcán át a Férjek és feleségekig*, a zárt csoportok analízisével összefüggésben. John

P. H. M. Marquand *Point of No Return* című könyvét említjük.

Életem vázolt szakában a lehetőségek sokasága még nem vált világossá előttem: a problémák felmerültek, még mielőtt megtanulhattam volna elemezni őket. De azt már tisztán láttam, hogy nem szabad megelégedni a kérdések, a nehézségek, a konfliktusok észlelésével: tenni is kell valamit megoldásukért.

Miután ez első világháború idején az oroszországi zsidó diákoktól először hallottam a „forradalom” szót, valóságát 1918 őszén Halléban élhettem át; akkoriban, de még a következő évek során is nemegyszer voltak kemény harcok a városban, s visszhangzott még az elővárosokban is a gépfegyverek kerepelése. Az eseményeket ismét olyan viták és polarizálódások követték, amelyekből hiányzott a humánus elem. Minthogy a német birodalom számomra semmit sem jelentett, szocialistává váltam *avant la lettre*, vagyis még mielőtt tudtam volna, tulajdonképpen mit is jelent a szocializmus; mégis, az a tény, hogy Thomas Masaryk közvetítésével jutottam el a szocializmushoz, mindmáig kivételes jelentőségű számomra, abban az értelemben, hogy amikor Masaryk lett az új csehszlovák köztársaság elnöke, valahogy olybá tűnt, mintha Platón államférfia testét öltött volna. Akkoriban mindannyiunk számára egy új államforma ígéretének megtestesülése volt, egy olyan államformáé, amelyből talán új társadalom is kinőhet. Részben a német expresszionizmus hatására ezt a filozófiát majdnem az emberiség metafizikájának éreztem, amilyenek az a német expresszionista líra Kurt Pinthus összeállította (1919) antológiájában tűnik. Megvettem e mű 1922-ben megjelent második kiadását is, s azóta is mindig velem van ez a könyv, még barangolásaim idején is. Victor Hugo *Nyomorultakja*, amelyet akkoriban olvastam, amikor Tolsztojt, Dosztojevszkijt és Csernevsvszkijt, feldúsította gondolkodásom realizmusát. Így jutottam el később ahhoz, hogy könyvalakban 1930-ban megjelent doktori értekezésemben egyeztettem Pierre Laroux-nak, a szocializmus úttörőjének humanitás-filozófiáját, Auguste Comte történelemelméletét és Émile Durkheim szociológiáját. E fejlődés kezdete és vége között helyezkednek el tulajdonképpeni tanulmányi éveim, amelyeket Bécsben, Berlinben és Párizsban töltöttem; ezekben a városokban más-más hatások értek. [...]

A személyes koncepció útján

1930 körül Párizsban a szociológia teljes egészében Durkheim és unokaöccse, Marcel Mauss jegyében állt. Mauss-hoz hamarosan — amikor Thurnwald számára jelentést szerkesztettem a jelenkori francia szociológia legújabb irányzatairól — szoros munkatársi szálak fűztek. Igaz, már érezhető volt a politikai cselekvés és a tudományos tevékenység polarizálódása: Durkheim iskolájának a vizsgákon kitűnő és sok kézikönyvben megfigyelhető politikai befolyása érdekes módon a mester dogmatizmusához kapcsolódott, miközben a durkheimi arisztotelizmus nyakörvét rángató új gondolatok fura módon politikailag hatástalanok maradtak. Mint-hogy jőmagam az utóbbi gondolatok hatása alá került csoporttal jutottam kapcsolatba, a helyzet számomra tudományos szempontból rendkívül termékenynek bizonyult, még ha a politikai dimenzió, amely legjobb példájának Célestin Bouglét tartottam, eléggé rejtett maradt is.

Az azóta eltelt évek során gyakran volt alkalmam Durkheimről és arról szólni, hogy mi mindent köszönhetek neki. Ismétlésekbe nem akarván bocsátkozni, csupán annyit említenék meg, hogy míg jőmagam Németországban alapos értékelő cikket írtam (s másutt is, kiváltképpen az Egyesült Államokban számos megemlékezés jelent meg), születésének századik évfordulóján Franciaországban nem akadt méltatója. Mint-hogy — francia vélemény szerint — a III. Köztársaság vége óta politikai vonatkozásban Durkheimnek nincs hatása, Durkheim politikailag halott. Sajnos, sokan azt hitték, hogy tudományosan is halott, pedig ebben nagyot tévedtek. Talcott Parsons joggal kérdezhetette: „Herbert Spencer halott, ki ölte meg?”; de a kérdés nem helyénvaló Durkheim esetében. Politikailag halott, ám legyen; de tovább él a szociológiai rendszerben, miként éppen maga Parsons nagyon helyesen hangoztatta.

Mauss-szal nem lehetett Durkheimről beszélni: elhárította a kérdéseket, vagy úgy tett, mintha nem értette volna őket. Ezzel szemben hosszú párizsi sétáinkon megvitattam a problémákat Raymond Lenoirral, aki vissza-visszatért Mauss néhány alapvető gondolatára, amelyeket korábban kifinomult irodalmi nyelven tovább is fejlesztett. Egy úton haladtam Georges Gurvitch-csal, akivel jó néhány esztendeje Berlinben ismerkedtem meg, tehát még mielőtt Prágába, majd a szá-

mára francia állampolgárságot nyújtó Párizsba ment volna. Eppen Marcel Mauss művének alapos ismerete ösztönzött — kiváltképpen utolsó, *Les deux sources de la religion et de la morale* (A vallás és az erkölcs két forrása, 1923) című alapművének megjelenése után — annak a megkísérlésére, hogy a kezdeti dogmatizmusát levetkőzött durkheimi iskolán belül megnyilvánuló új irányzatot a bergsonizmussal ötvözsem. A későbbiek során Maussnak volt bátorsága levonni a kellő következtetéseket, és teljes mértékben elismerte Bergson jelentőségét a szimbólumok elmélete szempontjából. Nyitott lehetett volna az út az alapfeltevések átdolgozásához, de az új háború ismét mindent félbeszakított.

Még e kritikus pillanat előtt magam is elhagytam Németországot, miután könyvemet (*Das Wesen der deutschen Universität* — A német egyetem természetéről, 1935) a nemzetiszocialista rendszer betiltotta. Ehhez más politikai nehézségek is hozzáadódtak. Alfred Vierkandt biztatására hallgatva megpályáztam a berlini egyetemen egy állást. De éppen akkor ismertem fel, hogy Durkheim nemcsak teoretikus, hanem politikus is volt. Ezért téziszemet be sem nyújtottam Berlinben, hanem csak 1938-ban a zürichi egyetemre, ahol aztán 1953-ig megszaki-
tás nélkül taníthattam. [...]

Húsz kölni év

A szociológia szilárd alapjai biztosításának egy másik eszköze adatott meg nekem a *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*-val (Kölni szociológiai és társadalomlélektani szemle), amelynek igazgatását elődöm, Leopold von Wiese távozása után, 1955-ben vettem át. Szerkesztői szándékom arra irányult, hogy e német nyelvű szociológiai szakfolyóiratot egyetemes orientációjúvá, mindenféle sajtószertű irányzaton és iskolán kívül álló organummá fejlesszem; továbbá: igyekeztem az NSZK-ban a külföldi szociológiát alaposabban megismertetni (mégpedig a problémák irodalmának kritikai bemutatása révén); végül: a szemlének a tudományos kutatások eredményeit röviden ismertető írások fórumává is kellett válnia. Mintegy százra tehető a tudományos élet eseményeiről beszámoló rovat cikkeinek száma.

Szerkesztői tevékenységem kezdetétől világosan felismertem egy problémát, amely nem lehet közömbös egyetlen időszaki folyóirat számára sem: minden

egyik számnak kötelezően sok olyan változatos témájú írást kell közölnie, amelyeknek csupán annyi közük van egymáshoz, hogy együtt szerepelnek a tartalomjegyzékben. Nem létezett olyan következetes folyóirattípus, amely rendszereztebb jellegű lett volna. „Felfedeztem“ a „különszám“-műfajt; egy-egy ilyen „különszám“ minden esetben egyetlen témát tárgyal, mellékletként, ráadásként a kivételesen előnyös feltételeket élvező előfizetőknek. Az első különszám 1956-ban jelent meg; 1972-ben a kollekción már tizenhat kötetet tartalmazott, ebből hétnek az összeállítását én irányítottam; mindegyik kötet valamilyen módon megadja a pillanatnyi helyzet képét a szociológia valamely szakosodottabb ágazatában. Természetesen mindenkor igyekeztem biztosítani e füzetek nemzetközi orientációját.

Hogy a szociológia szilárd alapját ne csak a módszerrel és a kutatási technikákkal vagy az oktatással biztosítsuk, hanem a tudomány eredményeivel, az utolsó szakasznak szerintem egy enciklopédikus mű létrehozásában kell tetőznie, melynek — a formális vonatkozásokon túl — fel kell mérnie azt is, hogy a régi elméletek milyen mértékben állják ki az új kutatások eredményeinek próbáját. Több mint ötven munkatárs segítségének köszönhetően a *Handbuch der empirischen Sozialforschung* (A szociológiai empirikus kutatás kézikönyve) így válhatott nemcsak a szociológiai kutatás módszerével és technikáival foglalkozó művé, hanem egyben vázlatává is az erősen iparosodott társadalmakban az évszázad kezdetétől lezajlott hatalmas változásoknak. Ez a mű minden másnál meggyőzőbben bizonyítja, hogy a módszertani empirizmus magas színvonalú elméleti eljárás, minthogy — logikusan alkalmazva — lehetővé teszi bizonyos múltból öröklött feltevések ésszerű meghaladását. Egy ilyen jellegű enciklopédia tehát nem „holt“ ismeretek tárháza, hanem éppen ellenkezőleg, a jelenkori helyzet változatos dimenzióit felmutató leltár. Persze, teljességgel lehetetlen egy ilyen enciklopédiát a mindenre kiterjedés igényének érvényesítésével megalkotni, egyébként nem szükséges, még csak nem is kívánatos a teljes összefoglalás, amely még arra a feltevésre is okot adhatna, hogy minden végleges. Ez egyenlő volna a tudomány halálos ítéletével, holott miként mi elődeink művét folytatjuk, mások számára is lehetővé kell tennünk, hogy folytassák, amit elkezdünk, és fűrűkesszék az új

jövőt. S mindehhez még valamit hozzáfűznék: egy ilyen jellegű enciklopédia nemcsak a nézetek egymás után következését tárja fel; még inkább rálátást biztosít a társadalom egészére, s ezzel elősegíti jelenlegi helyzetünk jobb meghatározását. Az ilyenszerű „kodifikálás” (Alfred Vierkandt negyven esz-

tendővel ezelőtt használta először ezt a kifejezést ebben az összefüggésben) semmiképpen sem implikálja, hogy valamely rendszer „zárt”; csak az időben és térben pontosan meghatározott múlt tekinthető lezártnak, de még így is igazolnia kell időleges értéke jövőbe mutató jellegét.

JAN SZCZEPAŃSKI

Filozófiai és szociológiai tanulmányaimat 1932-ben kezdtem a poznańi egyetemen, ahol Florian Znaniecki előadásait hallgattam. A licenciátussal egyenértékű diplomát egy, a husserli szemantikát tárgyaló tanulmány, majd a doktorátust a Znaniecki professzor irányítása alatt kidolgozott *A millió fogalma a faluszociológiában* című disszertáció befejezése után szereztem meg. 1937–1938-ban, amikor a Józef Chalasiński irányította *A falvak kultúrája* elnevezésű intézetben tevékenykedtem, könyvet írtam *A mezőgazdasági iskolák végzettjeinek szerepe a falvak korszerűsítésében* címmel. Mindkét munkának 1939-ben kellett volna nyomdába kerülnie; elvesztek, sohasem láttak napvilágot, mindössze néhány cikk jelent meg.

Származásom indokolja érdeklődésemet a falu szociológiájáért. Apámnak kis gazdasága volt a sziléziai hegyvidéken fekvő Ustronban; itt dolgozgatva

tettem szert első, valamelyest jelentős társadalmi tapasztalatokra. Miután kijártam az ustroni elemi iskolát, a szomszéd város kollégiumába kerültem; naponta vonattal utaztam be, s a gazdaságban nem kellett többet dolgoznom, mint amikor még az otthoni iskolát látogattam. Ez az életmód oltotta belém a paraszti realizmust, a kitartást az erőfeszítésben, a türelmet a balsorsban, a csapásokat elviselni tudást.

Az 1939-es háború a poznańi egyetemen ért, ahol Znaniecki tanársegédje voltam; professzorom 1939 júniusában kiment az Egyesült Államokba, ahonnan soha többé nem tért vissza.

Részt vettem a szeptemberi hadjárásban, a hónap végéig harcoltam, aztán — minthogy jószerencsém megóvott a fogságtól — hazatértem Poznańba. Amikor a németek kiutasítottak, feleségemmel együtt szüleimnél húzódtunk meg, s mindketten a gazdaságban dolgoztunk. 1940-ben ott született fiunk. Nemsokára engem, majd valamivel később feleségemet is Németországba vittek kényszermunkára.

Különböző városokban ipari munkásként dolgoztam, akárcsak feleségem, aki szintén a poznańi egyetem végzettje. A leghosszabb ideig Bécsben maradtunk; én szakképzett esztergályos lettem, a feleségem mindenféle munkát végzett, háztartási alkalmazott is volt.

Hangsúlyoznom kell a Hitler létrehozta totalitárius államban kényszer-munkásként szerzett élettapasztalatot, mert ez olyan beavatás volt a munkaes iparszociológiába, amely a későbbiekben nagy hasznomra vált mind kutatásaimban, mind az oktatásban. Persze e tapasztalat lényeges aspektusa a rabság a totalitárius politikai rendszerben, a „bevezetés” a nemzetiszocializmusba. Egy kiirtásra ítélt nemzet fiaként a törvényesség perifériáján közvetlen halálveszélyben élve tulajdonképpen olyan helyzetbe kerültem, amelyben érzéseim kifinomultak, s még alkalmasabbá váltam a társadalmi jelenségek és folyamatok megfigyelésére, észlelésére. Megta-

nultam nagyrabecsülni a csoportszolidaritást.

A háború végén eltűnt négyéves fiunk. Feleségem és én a végsőkig elkeseredetten indultunk keresésére; a szüntelenül változó hadihelyzetben bejártuk érte egész Ausztriát, a lebombázott városokat. Akkoriban már mindketten az UNRRA-nál (az Egyesült Nemzetek Segélyezési és Újjáépítési Hivatala) dolgoztunk, a hazájukból elhurcolt személyek táboraiban, s így érintkezésbe kerültünk sok menekülttel, volt hadifoglyokkal, a koncentrációs táborok áldozataival, a deportáltakkal.

Ilyen tapasztalat-poggyással kerültem ki a háborúból. A háború éveiben egyébként több szociológiai szöveget írtam (ami cseppet sem volt könnyű, hiszen napi tizenegy és fél órát dolgoztam az üzemben). Miközben gyermekünket kerestük, a kéziratok mind elvesztek.

1945 őszén, miután végre megtaláltuk fiunkat, hazatértünk Lengyelországba, s elkezdtük a tanítást az új lodzi egyetem szociológiai karán, amelyet Znaniecki professzor másik tanítványa, Józef Chalasinski vezetett. Én azonban nem folytathattam a háború előtt és alatt végzett kutatásaimat.

Akkoriban más teendőink voltak: az újjáépítés, egy új egyetem megszervezése egy olyan ország nehéz körülményei közepette, amely elvesztette népesége tizenöt és nemzeti jövedelme negyven százalékát, az újjáépítéssel egyidejűleg egy új társadalmi rendszer létrehozása, a kommunista munkáspárt hatalomra jöttével kapcsolatos politikai forradalom, a nemzetgazdaság államosítása. Egész Kelet-Európa a társadalmi átalakulás gigászi laboratóriumává vált.

Lengyelországban gyorsan újjászületett a szociológia. A háborút követő első években két kézikönyvet írtam: *A metodológia és szociológia* és az *A társadalmi gondolkodás a XIX. században* címűt. Csakhogy a sztálinizmus felé orientálódás lehetetlenné tette e kéziratok közlését. Dokumentumokat szerkesztettem, hetilapokban cikkeztem, és közvetlenül részt vettem politikai jellegű vitákban és polémiákban.

1949-ben előadótanár, 1951-ben a kar dékánja, 1952-ben professzor és a lodzi egyetem rektora lettem. Ez idő tájt a társadalomtudományokkal kapcsolatos módszertani kérdéseket, szociológiatörténetet, valamint Marx és Engels kutatási metodológiáját tanulmányoztam.

Az 1956-os forradalom és a sztálinizmus alkonya új próbák elé állítottak. A poznańi eseményeket követő igazság-

szolhassunk, elemeznünk kellett mind ciológusokkal együtt engem is kijelöltek politikai szakértőként.

Feladatunk annak a megállapítása volt, hogy vajon a megmozdulásokban való részvétellel vádolt személyek kollektív pszichózis hatása alá kerültek-e, s milyen mértékben tehetők felelőssé cselekedeteikért. Hogy a kérdésre válaszolgatási eljárások kapcsán más szociológiai, mind nemzetgazdasági vonatkozásban az általános helyzet befolyását a motivációkra. Számomra ez jelentette a szociológiának tudományként való elmazhatóságának első példáját.

A szociológusokat szakértőknek tekinteni egy politikai perben egyet jelentett a szociológiai ismeretek politikai alkalmazásával. Szóval az 1956-os esztendő Lengyelországban a szociológia történelmi dátuma.

Lengyelország Tudományos Akadémiája filozófiai és szociológiai intézetet létesített, s engem kineveztek az empirikus szociológiai kutatás osztályának vezetőjévé. Az Intézetnek a munkásształy fejlődése kérdéseivel foglalkozó kutatásait huszonnyolc kötetben dolgoztuk fel; e társadalmi osztály háború utáni változásainak különféle vonatkozásaival foglalkoztunk. Tanársegédeim és munkatársaim irányításom alatt különféle tárgyú tanulmányokat dolgoztak ki; az első kötet 1958-ban, az utolsó 1968-ban jelent meg. [...]

1966-ban az évi (hatodik) kongresszuson választottak a nemzetközi szociológiai társulat elnökévé. Ez a még intenzívebb nemzetközi tevékenység korszakának kezdetét jelentette számomra. Fő feladatomban a bulgáriai (várnai), hetedik világgongresszus megszervezése volt. Ez volt az első, szocialista országban rendezett ilyen jellegű tudományos összejövetel. Az elgondolás gyakorlati megvalósítása sok nehézségbe ütközött, főként az 1968. évi politikai események következtében. Le kellett küzdenem a nehézségeket, meg kellett teremtenem a kölcsönös bizalom légkörét. Ez volt az a pillanat, amikor hasznosíthattam tapasztalataimat, amelyekre akkor tettem szert, amikor — németországi deportálásomat követően — számos európai ország állampolgárával kerültem össze és kötöttem barátságot. Használt vettem jártasságomnak a francia kultúrában, amelyet genfi származású, e műveltség értékeibe engem bevezető anyósomnak köszönhetek. Nagy segítségemre voltak az UNRRA keretében szerzett tapasztalataim, egyesült államokbeli tanulmányútjaim s főként a szocialista országok-

ban töltött évek, Kelet-Európa társadalmi és politikai mechanizmusainak ismerete. Az a barátság, amely Nyugat-Európa, Észak-Amerika, Afrika és a szocialista országok nem egy szociológushoz fűződött, lehetővé tette, hogy olyan nyelven szóljak, amelyet mindenki megértett, másokat félreértés nélkül értek meg, az adottságokat felismerjem és elfogadhatóan értelmezsem; e nélkül nem valósulhat meg a közlés semmiféle szándéka. Paraszti realizmusomra is alapozhattam, no meg az egykori kényszer-munkás törhetetlen optimizmusára.

Meggyőződéseim szerint a szociológusképzésben az életlélmény ugyanolyan fontos, mint az egyetemi tanulmányok és a könyvből tanult ismeretek. Úgy vélem, az egyetemi szociológiai tanulmányok a választott szaknak megfelelő intézményekben végzett munkával párhuzamosak kell hogy legyenek. Például: aki a munkaerőt és az ipart szeretné tanulmányozni, dolgozzék egy ideig munkásként; a politikai tudományok jövőbeli specialistái valamelyik pártban tevékenykedhetnek stb. Az üzemi munkában való közvetlen részvétel, a kapcsolatok a munkásokkal hasznos kísérlet lehetne nem egy, a proletariátusról metafizikai elméleteket fabrikáló úgynevezett forradalmárunk számára. [...]

Egész tudományos pályafutásom összekapcsolódott a tudományszervezéssel megbízott intézmények munkájával, a közvetlen részvétellel a közélet számos területén. Életem felét, talán még annál is többet, irodákban és gyűléstermekben vagy beszélgetésekkel töltöttem; sokkal kevesebbet voltam egyetemi előadótermekben és a kutatások színhelyén. Szociológiai megállapításaimat mindig szem-

besítettem a gyakorlattal, hogy érvényességüket így tegyem próbára.

Mindig úgy véltem, s továbbra is valom, hogy a kelet-európai szocialista országok fejlődése kitűnő alkalom a szociológusok számára egész társadalmak átalakulási folyamatainak megfigyelésére, függetlenül érzelmi vagy ideológiai viszonyulásuktól e folyamatokhoz. Egyet-érték a XIX. századi lengyel értelmiséggel abban, hogy a tudomány embere ragaszkodik hazája hagyományaihoz és értékeihez, s kötelessége ápolni őket. A forradalmi korok nehézségei mindig próbára teszik általában a tudós, de kiváltképpen a szociológus jellemét. A részvétel, a közvetlen kapcsolat az élettel, a sokféle társadalmi környezettel lehetővé teszi a tények észlelését és megértését természetes összefüggésekben, megóv a delíribabos képzelgéstől. E mellett mindenkoron a legnagyobb fontosságúnak tartottam a logikus gondolkodást, s hálás vagyok a filozófia professzorainak azért, hogy a neopozitivistá hagyomány szellemében avattak be a tudományos módszertanba. Noha nem maradtam hű hozzá, e szigorú diszciplína kitűnő iskolája volt az egzaktdolgozóknak, a felkészülésnek a logikai pontosságra.

Számos ország egyetemén tanítottam és adtam elő, meghozzá öt nyelven, amelyek közül igazából csak a lengyelt ismerem. De diákjaim, hallgatóim mindig megértettek Lengyelországban, Kanadában, Franciaországban, mindkét Németországban, Nagy-Britanniában, Olaszországban, az Egyesült Államokban, a Szovjetunióban, Jugoszláviában, Bulgáriában, Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon egyaránt. [...]

Bevezette és fordította Farkas László